

پیامدهای اشتغال بانوان بر تربیت فرزندان

سارا کولیوند^۱

چکیده

اشتغال بانوان در دهه‌های اخیر به یکی از متغیرهای بنیادین تغییر در ساختار خانواده و فرآیند تربیت فرزندان تبدیل شده است. این پدیده در عین حال که می‌تواند به ارتقای وضعیت اقتصادی خانواده، افزایش استقلال زنان، الگوسازی نقش‌های اجتماعی و تقویت مهارت‌های اجتماعی فرزندان بینجامد، در صورت فقدان حمایت‌های نهادی و خانوادگی، پیامدهای منفی همچون کاهش کیفیت ارتباط عاطفی، اختلال در شکل‌گیری دلبستگی ایمن و بروز مشکلات رفتاری و تحصیلی در کودکان را نیز به همراه دارد. از منظر اسلامی، نقش مادری به عنوان نخستین پرورش‌دهنده نسل آینده جایگاهی ویژه دارد. بر این اساس، اشتغال زنان در جوامع اسلامی باید با ملاحظه این مسئولیت تربیتی تبیین گردد. پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی - تحلیلی، ضمن بررسی نظریه‌های روان‌شناختی و یافته‌های تجربی، پیامدهای مثبت و منفی اشتغال بانوان بر تربیت فرزندان را واکاوی کرده و عوامل مؤثر بر شدت این پیامدها را شناسایی نموده است. نتایج نشان می‌دهد که کیفیت روابط خانوادگی، حمایت همسر، نوع و ساعات کار مادر، کیفیت مراقبت‌های جایگزین و سیاست‌های حمایتی اجتماعی، نقش کلیدی در تعیین جهت و شدت اثرگذاری اشتغال زنان دارند. در نهایت، مقاله با ارائه راهکارهایی چون تقویت حمایت نهادی، آموزش والدگری، ارتقای فرهنگ مشارکت خانوادگی و سیاست‌گذاری فرهنگی - اجتماعی، بر آن است تا از یک‌سو تهدیدهای احتمالی اشتغال زنان بر تربیت فرزندان کاهش یابد و از سوی دیگر فرصت‌های تربیتی و اجتماعی آن تقویت گردد.

کلمات کلیدی: اشتغال بانوان، تربیت فرزندان، خانواده، دلبستگی عاطفی، حمایت اجتماعی.

^۱ پایه چهارم، حوزه علمیه بنت الرسول (س) شهرستان سلسله

مقدمه

در دهه‌های اخیر، اشتغال زنان به یکی از مهم‌ترین تحولات اجتماعی و فرهنگی بدل شده است. افزایش سطح تحصیلات بانوان، تغییر نگرش‌های فرهنگی نسبت به نقش‌های جنسیتی، فشارهای اقتصادی خانواده‌ها و سیاست‌های کلان توسعه‌ای، زمینه‌ساز ورود گسترده زنان به بازار کار شده است. این تحول، ساختار خانواده و تقسیم سنتی نقش‌ها میان والدین را به‌طور اساسی دگرگون کرده و پیامدهای متعددی بر فرآیند تربیت فرزندان به‌جا گذاشته است. مادران در فرهنگ اسلامی جایگاهی محوری در پرورش نسل آینده دارند. بدین ترتیب، بررسی آثار اشتغال مادران بر تربیت فرزندان، ضرورتی هم علمی و هم دینی دارد. بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که اشتغال بانوان چه پیامدهای مثبت و منفی بر تربیت فرزندان دارد و عوامل مؤثر بر شدت این پیامدها کدام‌اند. از یک‌سو، اشتغال مادر می‌تواند استقلال مالی، ارتقای منزلت اجتماعی، الگوسازی مثبت و گسترش فرصت‌های فرهنگی را به همراه داشته باشد. از سوی دیگر، ممکن است به کاهش کیفیت ارتباط عاطفی، تعارض نقش‌ها، افزایش استرس مادر و بروز مشکلات رفتاری و تحصیلی در کودکان بینجامد. این دوگانگی نشان می‌دهد که پیامدهای اشتغال بانوان نه یک‌سویه، بلکه متأثر از عوامل متعدد فردی، خانوادگی و اجتماعی است.

هدف این تحقیق آن است که ضمن شناسایی و تحلیل پیامدهای مثبت و منفی اشتغال مادران بر تربیت فرزندان، عوامل تعدیل‌کننده‌ای همچون حمایت خانوادگی، نوع و ساعات کاری، کیفیت مراقبت‌های جایگزین و سیاست‌های حمایتی را تبیین کرده و در نهایت راهکارهایی علمی و اسلامی برای مدیریت چالش‌ها و تقویت فرصت‌های ناشی از اشتغال بانوان ارائه نماید. بدین ترتیب، پژوهش حاضر می‌کوشد به خانواده‌ها، مربیان و سیاست‌گذاران در اتخاذ تدابیری متوازن کمک کند تا هم ارزش‌های اسلامی در جایگاه مادری حفظ شود و هم زمینه حضور فعال بانوان در اجتماع به شیوه‌ای سالم و سازنده فراهم آید.

ضرورت تحقیق نیز از آنجا ناشی می‌شود که در فضای علمی ایران، هرچند پژوهش‌هایی درباره اشتغال زنان و تربیت فرزندان انجام شده است، اما بیشتر آنها یا جنبه توصیفی داشته‌اند یا تنها بر

پیامدهای منفی تأکید کرده‌اند. از سوی دیگر، نیاز به تلفیق دیدگاه‌های روان‌شناسی با آموزه‌های اسلامی به شدت احساس می‌شود تا نتایج پژوهش برای سیاست‌گذاری‌های فرهنگی و اجتماعی در جمهوری اسلامی ایران کاربردی باشد. همچنین، با توجه به افزایش روزافزون حضور زنان در بازار کار و تغییرات بنیادین در ساختار خانواده، شناخت دقیق پیامدهای اشتغال بانوان بر تربیت فرزندان از اهمیت بالایی برخوردار است. این شناخت می‌تواند به خانواده‌ها و سیاست‌گذاران کمک کند تا با اتخاذ راهکارهای علمی و کاربردی، سلامت روانی و تربیتی نسل آینده را تضمین نمایند. از این رو، انجام این تحقیق می‌تواند خلأ علمی موجود را پر کرده و زمینه‌ساز سیاست‌گذاری‌های مؤثر و فرهنگ‌سازی اجتماعی باشد.

تا کنون تحقیقات و مطالعات متعددی در زمینه تأثیر اشتغال بانوان بر تربیت فرزندان انجام شده است که هر یک از جنبه‌های مختلف این موضوع را مورد بررسی قرار داده‌اند. از جمله این پژوهش‌ها می‌توان به کتاب «مبانی نظری و پیشینه تحقیق اشتغال مادران» گردآوری شده توسط گیل وروبرتز اشاره کرد که در آن ارتباط بین اشتغال مادر و پیشرفت تحصیلی و سازگاری تحصیلی کودکان بررسی شده است. همچنین، مطالعه‌ای توسط نیسی و همکاران با عنوان «مقایسه سلامت روانی، سازگاری فردی - اجتماعی و عملکرد تحصیلی دانش‌آموزان پایه اول فاقد و واجد مادر در دبیرستان‌های اهواز با کنترل حمایت اجتماعی و هوش دانش‌آموزان» نشان داد که سلامت روانی و عملکرد تحصیلی دانش‌آموزان دارای مادر شاغل به طور معناداری بهتر از گروه فاقد مادر است. همچنین، کتاب «زنان، اشتغال و ساختار خانواده» نوشته فاطمه رشیدی به بررسی تأثیر اشتغال زنان بر کارکرد و ساختار خانواده پرداخته است. همچنین، چنارانی و حسینی در مقاله‌ای با عنوان «زنان شاغل و تربیت فرزند: چالش‌ها و راهکارها» پیامدهای مثبت و منفی اشتغال بانوان را بررسی کرده و به نقش عوامل محیطی، حمایت‌های خانوادگی و فرهنگی در شدت این پیامدها اشاره کرده‌اند. با وجود این پژوهش‌ها، هنوز مطالعه‌ای که هم‌زمان ابعاد مثبت و منفی اشتغال زنان را بررسی کند، عوامل تعدیل‌کننده را واکاوی نماید و پیوند آن را با مبانی اسلامی روشن سازد، کمتر دیده می‌شود. از این رو، تحقیق حاضر در پی پرکردن این خلأ علمی و نظری است.

۱. مبانی نظری، تعریف مفاهیم و اصطلاحات

هر پژوهش علمی برای دستیابی به زبان مشترک میان محقق و مخاطب نیازمند شفاف‌سازی مفاهیم و اصطلاحات بنیادین است. به‌ویژه در موضوعی مانند «اشتغال بانوان و تربیت فرزندان» که ابعاد روان‌شناختی، اجتماعی و دینی را هم‌زمان در بر می‌گیرد، تعریف دقیق و عملیاتی واژه‌ها ضرورتی انکارناپذیر است. این کار نه تنها از ابهام و برداشت‌های چندگانه جلوگیری می‌کند، بلکه مبانی روشن برای تحلیل نظری و مقایسه نتایج با مطالعات پیشین فراهم می‌آورد.

۱-۱ اشتغال بانوان

اشتغال بانوان به معنای مشارکت زنان در فعالیت‌های اقتصادی و حرفه‌ای خارج از خانه است که می‌تواند رسمی، نیمه‌رسمی یا غیررسمی باشد. این پدیده در جهان معاصر بر اثر تحولات اقتصادی و فرهنگی رشد چشمگیری یافته و در ایران نیز به‌طور جدی بر ساختار خانواده اثرگذار بوده است. از منظر جامعه‌شناسی، اشتغال زنان به افزایش استقلال مالی و ارتقای منزلت اجتماعی آنان می‌انجامد.^۱

از منظر دینی نیز اسلام با اصل فعالیت اقتصادی زنان مخالفتی ندارد، اما حفظ مسئولیت‌های خانوادگی و رعایت حدود شرعی را شرط می‌داند. قرآن کریم می‌فرماید: «لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ؛ برای مردان بهره‌ای از آنچه به دست می‌آورند است و برای زنان نیز بهره‌ای از آنچه به دست می‌آورند می‌باشد».^۲

۲-۱ تربیت فرزندان

تربیت فرزندان فرایندی پیچیده و چندبعدی است که طی آن والدین یا مراقبان، ارزش‌ها، مهارت‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی را به کودکان منتقل می‌کنند تا آنان را برای زندگی فردی، اجتماعی و فرهنگی آماده سازند. روان‌شناسان تربیت را متشکل از ابعاد شناختی، عاطفی، اخلاقی و رفتاری می‌دانند.^۳ در نگاه اسلامی، تربیت علاوه بر رشد جسمی و روانی، رشد ایمانی و معنوی کودک را نیز

^۱ زعفرانچی، اشتغال زنان (مجموعه مقالات و گفت‌وگوها)، ص ۷۵

^۲ نساء: ۳۲

^۳ فیض، رفتار پدر و مادر با کودک و نوجوان: (دانستنی‌های لازم برای پدران و مادران)، ص ۴۲

شامل می‌شود. امام علی (ع) می‌فرماید: «إِنَّمَا قَلْبُ الْوَلَدِ كَالْأَرْضِ الْخَالِيَةِ، مَا أُلْقِيَ فِيهَا مِنْ شَيْءٍ قَبْلَتْهُ؛ دل کودک همچون زمین آماده‌ای است که هرچه در آن افکنده شود، می‌پذیرد»^۱.

۳-۱ دلبستگی عاطفی

دلبستگی عاطفی، مفهومی کلیدی است که به رابطه عمیق و پایدار میان کودک و والدین اشاره دارد. این رابطه موجب ایجاد احساس امنیت، اعتماد و آرامش در کودک می‌شود و زیربنای رشد روانی و اجتماعی سالم اوست. تحقیقات نشان داده‌اند که کیفیت و مدت زمان حضور مادر در سال‌های اولیه زندگی کودک، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری دلبستگی ایمن دارد و فقدان یا کاهش این ارتباط می‌تواند پیامدهای منفی عاطفی، رفتاری و تحصیلی به دنبال داشته باشد^۲. پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «مَنْ كَانَ عِنْدَهُ صَبِيٌّ فَلْيَتَصَابَ لَهُ؛ هرکس کودکی نزد اوست، باید با او کودکانه رفتار کند»^۳.

۴-۱ تعادل نقش‌ها

تعادل نقش‌ها به توانایی فرد در هماهنگی ساختن نقش‌های شغلی، خانوادگی و اجتماعی اطلاق می‌شود. مادران شاغل به دلیل ایفای چند نقش هم‌زمان، بیش از دیگران نیازمند این تعادل هستند. تحقیقات نشان می‌دهد که ناتوانی در ایجاد توازن میان مسئولیت‌های شغلی و مادری، منجر به استرس، فرسودگی و افت کیفیت تربیت فرزندان می‌شود^۴. آموزه‌های دینی نیز بر اصل اعتدال تأکید دارند. قرآن کریم می‌فرماید: «وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا؛ راهی میانه میان آن دو برگزین»^۵.

۵-۱ استقلال مالی و اجتماعی زنان

استقلال مالی زنان به معنای توانایی کسب درآمد و مدیریت منابع مالی مستقل است که به افزایش قدرت تصمیم‌گیری و اعتماد به نفس آنان منجر می‌شود. این استقلال، علاوه بر بهبود وضعیت

^۱ نهج البلاغه، نامه ۳۱

^۲ احمدی و تقوی، تاثیر اشتغال مادران بر عملکرد رفتاری و آموزشی فرزندان، ص ۱۲۴-۱۰۵

^۳ مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۰۳، ص ۹۵

^۴ فراست، مادر کافی، ص ۱۲۹

^۵ اسراء: ۱۱۰

پیامبر اکرم(ص) در سیره خود نمونه‌ای کامل از پدری مسئولیت‌پذیر بودند. آن حضرت فرمودند: «مَا أَكْرَمَ النِّسَاءَ إِلَّا كَرِيمٌ وَمَا أَهَانَهُنَّ إِلَّا لَئِيمٌ؛ جز انسان کریم، زنان را گرامی نمی‌دارد و جز انسان پست، آنان را خوار نمی‌سازد»^۱.

این سخن نشان می‌دهد که تکریم زنان با تقسیم عادلانه مسئولیت‌ها و حمایت عملی معنا می‌یابد.

۳-۵ ایجاد تعادل میان نقش‌های شغلی و خانوادگی

از منظر روان‌شناسی، مهارت مدیریت زمان و تعیین اولویت‌ها یکی از ابزارهای اصلی مادران شاغل برای ایجاد تعادل است. استفاده از برنامه‌ریزی انعطاف‌پذیر و کاهش فعالیت‌های غیرضروری می‌تواند به افزایش کیفیت تعامل با فرزندان کمک کند.^۲

اسلام نیز بر اصل اعتدال تأکید می‌کند. امام علی(ع) می‌فرمایند: «خَيْرُ الْأُمُورِ أَوْسَطُهَا؛ بهترین کارها میانه‌روی در آنهاست»^۳.

این آموزه ناظر بر ضرورت برقراری توازن میان مسئولیت‌های متنوع مادر است.

۴-۵ تقویت نظام‌های حمایتی اجتماعی

دولت و نهادهای اجتماعی وظیفه دارند با سیاست‌گذاری‌های خانواده‌محور، زمینه کاهش آسیب‌های ناشی از اشتغال مادران را فراهم آورند. مرخصی زایمان کافی، ساعات کاری انعطاف‌پذیر، گسترش مهدکودک‌های استاندارد و حمایت‌های بیمه‌ای از جمله راهکارهای مؤثر در این زمینه است.^۴

اسلام نیز بر حمایت اجتماعی از خانواده‌ها تأکید دارد. قرآن کریم می‌فرماید: «تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى؛ یکدیگر را بر نیکی و پرهیزگاری یاری کنید»^۵.

این اصل می‌تواند مبنای سیاست‌های اجتماعی در حمایت از مادران شاغل قرار گیرد.

^۱ ترمذی، سنن ترمذی، ح ۱۱۶۲

^۲ فراست، مادر کافی، ص ۱۴۵

^۳ پاینده، نهج‌الفصاحه، ح ۱۰۲۴

^۴ زعفرانچی، اشتغال زنان (مجموعه مقالات و گفت‌وگوها)، ص ۱۱۵

^۵ مائده: ۲

۵-۵ ارتقای کیفیت مراقبت‌های جایگزین

یکی از مهم‌ترین اقدامات در کاهش آثار منفی اشتغال مادران، سپردن کودکان به مراکز آموزشی و مراقبتی استاندارد و پرستاران متخصص است. کیفیت بالای این مراکز می‌تواند فرصت‌های یادگیری و رشد اجتماعی را برای کودک افزایش دهد و نبود مادر را جبران نماید. در منابع اسلامی، توجه به تربیت صحیح کودکان حتی در غیاب والدین مورد تأکید است. امام سجاده (ع) در دعای ۲۵ صحیفه سجادیه از خداوند چنین می‌خواهد: «وَاجْعَلْهُمْ لِي ذُرِّيًّا يَوْمَ الْقِيَامَةِ؛ و آنان را برایم ذخیره‌ای در روز قیامت قرار ده.»

این دعا نشان می‌دهد که حتی هنگام واگذاری بخشی از مسئولیت‌ها، والدین باید به کیفیت تربیت فرزندان توجه ویژه داشته باشند.

۶-۵ آموزش مهارت‌های تاب‌آوری و مدیریت استرس به مادران

مادران شاغل با فشارهای روانی بیشتری مواجه‌اند. آموزش مهارت‌های مقابله با استرس، تاب‌آوری و خودمراقبتی می‌تواند کیفیت زندگی آنان و فرزندانشان را ارتقا بخشد. تحقیقات نشان داده است که مادران با سطح تاب‌آوری بالاتر، آسیب‌های شغلی و خانوادگی کمتری را تجربه می‌کنند.^۱

امام علی (ع) می‌فرماید: «إِذَا حَضَرَتْ بُلِيَّةٌ فَاجْعَلُوا أَمْوَالَكُمْ دُونَ أَنْفُسِكُمْ، وَإِذَا نَزَلَتْ النَّازِلَةُ فَاجْعَلُوا أَنْفُسَكُمْ دُونَ دِينِكُمْ؛ هر گاه بلایی فرا رسد مال خود را فدای جانانتان سازید و هر گاه مساله‌ای دینتان را تهدید کرد جان خود را فدای دینتان نمایید.^۲»

این بیان نشان می‌دهد که توان مدیریت بحران و سختی‌ها، عنصری اساسی در حفظ سلامت فرد و خانواده است.

^۱ چنارانی و حسینی، زنان شاغل و تربیت فرزند: چالش‌ها و راهکارها، ص ۵۶

^۲ ابن‌شعبه حرانی، تحف العقول، ج ۲، ص ۲۱۶

نتیجه‌گیری

اشتغال بانوان، پدیده‌ای چندبعدی است که نمی‌توان آن را صرفاً مثبت یا منفی دانست. پژوهش حاضر نشان داد که آثار اشتغال زنان بر تربیت فرزندان، هم فرصت‌هایی در جهت ارتقای رفاه، استقلال و مهارت‌های اجتماعی ایجاد می‌کند و هم تهدیدهایی در زمینه کاهش تعامل عاطفی، افزایش استرس خانوادگی و اختلال در هویت‌یابی فرزندان به همراه دارد.

نتایج به دست آمده نشان داد که پیامدهای مثبت یا منفی این پدیده مطلق نیستند، بلکه شدت و جهت آن‌ها تحت تأثیر مجموعه‌ای از عوامل فردی، خانوادگی و اجتماعی قرار دارند؛ عواملی مانند نوع و ساعات کاری، حمایت همسر و مشارکت پدر، کیفیت مراقبت‌های جایگزین، نگرش دینی خانواده، شرایط اقتصادی جامعه و توانمندی‌های شخصیتی مادر. بدین ترتیب، اشتغال مادر می‌تواند در یک خانواده فرصتی برای رشد و در خانواده‌ای دیگر تهدیدی برای سلامت تربیتی کودکان باشد.

از منظر اسلامی، نقش مادری جایگاهی بنیادین در ساخت هویت دینی و اخلاقی نسل آینده دارد. در عین حال، اسلام با اصل فعالیت اقتصادی و اجتماعی زنان مخالفتی ندارد، بلکه بر ضرورت تعادل، رعایت ارزش‌های اخلاقی و اولویت دادن به مسئولیت خانوادگی تأکید می‌کند.

بر اساس یافته‌های، برای کاهش آسیب‌ها و بهره‌گیری بهینه از ظرفیت‌های زنان شاغل، مجموعه‌ای از راهکارها پیشنهاد شد؛ از جمله: تقویت نگرش دینی و بازتعریف نقش‌ها، بازتوزیع مسئولیت‌های خانوادگی و مشارکت فعال پدر، ایجاد تعادل میان نقش‌های شغلی و مادری، توسعه نظام‌های حمایتی اجتماعی، ارتقای کیفیت مراقبت‌های جایگزین و آموزش مهارت‌های تاب‌آوری به مادران.

در نهایت می‌توان گفت که اشتغال بانوان، اگر در پرتو مبانی اسلامی و همراه با حمایت خانواده و جامعه مدیریت شود، نه تنها مانعی برای تربیت فرزندان نخواهد بود، بلکه به فرصتی برای رشد شخصیت فرزندان، ارتقای کیفیت زندگی خانوادگی و پیشرفت اجتماعی تبدیل خواهد شد. اما اگر بدون توجه به این اصول و عوامل مؤثر باشد، خطر تضعیف بنیان خانواده و تربیت نسل آینده را در پی خواهد داشت.

منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- ۱. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ترجمه غلامرضا لایقی، تهران: انتشارات نیسان، چاپ اول، ۱۳۹۴ ه. ش.
- ۲. ابن طیفور، بلاغات النساء، قم: مکتبه الحیدریه، چاپ دوم، ۱۳۷۸ ه. ش.
- ۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، قم: انتشارات موسسه فرهنگی دارالحدیث، چاپ پنجم، ۱۳۹۳ ه. ش.
- ۴. ابن ماجه، محمد بن یزید، سنن ابن ماجه، محقق: بشار عواد معروف، قم: انتشارات دارالجلیل، چاپ اول، ۱۴۱۸ ه. ق.
- ۵. احمدی، علی اصغر؛ تقوی، سیدحسن، تاثیر اشتغال مادران بر عملکرد رفتاری و آموزشی فرزندان، نشریه: زن در توسعه و سیاست: دوره ۱، شماره ۵، ۱۳۸۲ ه. ش.
- ۶. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، ترجمه علی اکبر مظاهری، تهران: انتشارات پارسایان، چاپ اول، ۱۳۸۸ ه. ش.
- ۷. ترمذی، محمد بن عیسی، سنن ترمذی، محقق: محمدصبحی حسن حلاق، دمشق: دار ابن کثیر، ۱۴۳۷ ه. ق.
- ۸. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، تهران: موسسه فرهنگی دارالحدیث، چاپ هشتم، ۱۳۹۵ ه. ش.
- ۹. چنارانی، جواد؛ حسینی، فهیمه سادات، «زنان شاغل و تربیت فرزند: چالش ها و راهکارها»، پایگاه سیویلیکا ۱۴۰۴ ه. ش.
- ۱۰. رشیدی، فاطمه، زنان، اشتغال و ساختار خانواده، تهران: انتشارات پژوهشگر برتر، چاپ اول، ۱۳۹۷ ه. ش.

۱۱. زعفرانچی، لیلی سادات، اشتغال زنان (مجموعه مقالات و گفت‌وگوها)، تهران: پژوهشکده زن و خانواده (وابسته به مرکز مدیریت و حوزه علمیه خواهران)، چاپ اول، ۱۴۰۰ ه.ش.
۱۲. سیاح، مونس؛ بادران، مهناز؛ شرفی، نیلوفر، نگرش سیستمی به اشتغال زنان، تهران: شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده، روابط عمومی، چاپ اول، ۱۳۹۷ ه.ش.
۱۳. فراست، جو، مادر کافی، ترجمه: مهبد ابراهیمی، تهران: زوار، چاپ یازدهم، ۱۳۹۹ ه.ش.
۱۴. فیض، جواد، رفتار پدر و مادر با کودک و نوجوان: (دانش‌های لازم برای پدران و مادران)، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۹۰ ه.ش.
۱۵. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، ترجمه حسین استادولی، تهران: انتشارات دار الثقلین، چاپ دوم، ۱۳۹۱ ه.ش.
۱۶. متقی، علی بن حسام الدین، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۹ ه.ق.
۱۷. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، انتشارات دار احیاء التراث العربی. چاپ دوم، ۱۴۰۳ ه.ق.
۱۸. سایت میگنا، آسیب‌های پنهان و مشکلات فرزندان مادران شاغل که نمیدانستید، ۱۴۰۳ ه.ش.
<https://www.migna.ir/news/64739/>
۱۹. سایت هدایتگر، پیامدهای شاغل بودن مادران بر تربیت فرزندان، ۱۴۰۳ ه.ش.
<https://w://hedayatgar.ir>